

Vondeltriptiek*

Op 17 november van dit jaar zullen de steden Keulen, Amsterdam en Antwerpen, de Universiteit van Keulen, het Institut für Niederländische Philologie, en de Nederlandse Taalunie, samen in een academische plechtigheid de 400ste geboortedag van Joost Van den Vondel herdenken, in aanwezigheid van belangrijke vertegenwoordigers uit het politieke en culturele leven in het Nederlandse en Duitse taalgebied en een schaar van Keulenaars, burgers en studenten, die allen, ieder op zijn eigen wijze, een besef van verbondenheid hebben met het leven, het werk, de betekenis van Joost Van den Vondel. Prof. Langvik-Johannessen uit Oslo zal die dag de feestrede houden over Vondel als de kroon van de Europese Barok. In alle bescheidenheid mag gezegd worden, dat deze feiten de suggestie in zich dragen van iets wat waardevol is.

De talrijke feestelijkheden rond deze geboortedag worden hier nu geopend in het Kölnisches Stadtmuseum. Dat kan evident lijken, aangezien Vondel in Keulen geboren werd. Het kan ook verwondering wekken, omdat de geschiedenis van deze stad een overvloeiende hoorn des overvloeds is, waar het personen en gebeurtenissen betreft, die in aanmerking komen voor herdenkingen. Hoe dan ook is dit de meest geschikte plaats om het Vondeljaar 1987 te openen. En als hoogleraar Nederlands in deze stad heb ik zeer graag de uitnodiging aanvaard om hier voor u het beeld op te roepen van Joost Van den Vondel, Prins der Nederlandse Letteren. Ik zal dit evenwel doen zonder pathos, en zonder geleerd vertoon. Want met herdenkingen is altijd voorzichtigheid geboden. Beter is het om het thema of de persoon van de herdenking zichtbaar te maken, en dan toe te zien of het herdachte nog tot leven komt, of het de mensen van nu nog aan het denken zet. In het besef dat ik sta in de traditie van de Keulse Vondelherdenkingen van 1887 en 1937 zal ik u in een waardige triptiek zeggen wat vanuit onze huidige visie de betekenis van Vondel uitmaakt. Mijn triptiek volgt een biografische lijn en u mag hem dus lezen van links naar rechts. Maar dat is geen verplichting. U mag de drie panelen ook willekeurig onder elkaar uitwisselen, omdat ik hun verbondenheid en eenheid veel belangrijker acht dan hun volgorde. Ik zal daarbij niet de vraag uit de weg gaan, of Vondel ook tot de Europese, culturele adel behoort. En toch zal ik spreken zonder pathos, en ik zal het - denkend aan Goethe - niet lang

* Toespraak bij de opening van de Vondeltentoonstelling in het Kölnisches Stadtmuseum op 28 augustus 1987. - De tentoonstelling is onder de titel "Muß sehend ich doch schau'n nach Köln, der Vaterstadt, die mich geboren" 'Joost van den Vondel Köln 1587 - 1679 Amsterdam' t/m 25 oktober in het Kölnisches Stadtmuseum te zien, daarna vanaf 6 november t/m 23 december in de Keulse universiteitsbibliotheek.

maken. Ik zal zo eigenzinnig zijn als Vondel zelf, zij het dan wel een behoorlijk stuk bondiger dan hij.

Eerste paneel

Mijn eerste paneel toont u Vondel als erfgenaam van de Doopsgezinden. Tot de levensengrammen die Joost Van den Vondel - waarschijnlijk reeds bij zijn geboorte - maar zeker tijdens zijn kindjaren in Keulen, Utrecht en Amsterdam heeft meegekregen, behoort de herinnering aan het martelaarschap van de Reformatie, aan de brandstapels en de terechtstellingen door de strop of de verdrinkingsdood. Vooral de brutale terreur tegen de geloofsgemeenschap van zijn Antwerpse vader, de Doopsgezinden, en de verhalen die hij als kind daarover gehoord heeft, zijn, samen met de opvoeding thuis, verantwoordelijk voor de hoofdstroom van zijn innerlijkheid en voor de ondertoon in zijn literair werk tot aan het eind van zijn dagen. Ik bedoel hiermee zijn humane, door niets - niet de felle predikanten in Amsterdam, niet de top van het huis van Oranje - te stuiten afkeer van elke vorm van gewetensdwang en opgelegde, onvrijheid, zijn diep geloof in de priesterlijke taak van de leek en de kunstenaar, - hier sluimert reeds de vervreemding tegenover Rembrandt -, en het altruïstisch oog voor de concrete nood van de medemens, dat hem in zijn oude dag in de tragedie met zijn zoon nog ruïneert. Ik bedoel dus niet het vroege, utopische, sectarische, revolutionaire Doperdom van de kleine burgerij, dat in de tragedie van Münster begon aan zijn apocalyptische ondergang, die nog een bloedspoor trok door enkele Nederlandse steden, maar dat in Münster tevens begon aan een gewelddadige loutering, waaruit het tevoorschijn zou komen als een onderaardse bron voor wat de Nederlandse beschaving van de 17de eeuw zou worden.

Ik bedoel dus het Doperdom, dat ondanks of juist op grond van het diepe, persoonlijke geloof in de wedergeboorte, tolerant was, ten diepste toe tolerant, wars van dweperij en dogmatiek, lange tijd ook wars van Bijbeldisputen, een Doperdom dat redelijk was, individualistisch, humanistisch: een levensinterpretatie die Vondel steeds is bijgebleven, ook nadat hij in 1641 mede onder invloed van de Keulse hoogleraar Marius was overgegaan tot het Katholicisme, de aanvaankelijke religie van zijn vader. Op grond van wat ik in goed geweten zijn Dopers engram noem, zal Vondel steeds meer oog hebben voor de verlossing dan voor de zonde, meer aandacht schenken aan het licht - Vondel schittert inderdaad in zijn taal en in de oriëntatie van zijn thema's - dan voor de nachtzijde van het leven. Dat wil evenwel geenszins zeggen dat Vondel een optimistisch literator is, althans niet voor zover optimisme verbonden is met vitalisme, met ja zeggen op de materie, de wereld, de geschiedenis zoals mensen die maken. Dat is niet het

licht van Vondel. Zijn licht is het licht van de gelovige, redelijke gelatenheid.

Dat kan ons, late kinderen van de Aufklärung, behoorlijk storen. Maar daar komt niemand omheen: Vondel behoort tot het Doperdom, het echt Nederlandse Doperdom, ondanks zijn overgang tot het Katholicisme. Ik moet op dit aspekt terugkomen in mijn afrondend oordeel. Maar u heeft het reeds gevoeld: als iemand zozeer een exponent is van een grondtrek van de Nederlandse beschaving van toen, kan hij dan nog tot het beste Europese deel behoren? En men moet verder vragen: kan hij in het huidige Nederland nog steeds de Prins der Nederlandse Letteren zijn? Kan het buitenland, b.v. het Duitse taalgebied, hem vandaag nog verstaan en waarderen? Over dergelijke vragen moet men zonder pathos spreken. Dat wil zeggen dat men de zin voor de nuancering niet uit het oog mag verliezen. Want Vondel is uiteraard méér dan een dichter van Nederlands-Doperse signatuur. En het zijn steeds de enten op de stam die de beste vruchten dragen en de boom überhaupt zijn eigen kwaliteit bezorgen.

Wat is overigens dat Doperse element in Vondels dichterschap? Het uit zich reeds bij de jonge dichter in de diepe behoefte aan allegorisering en emblematisering van het speels-erotische en mythologische arsenaal van de Renaissance, in het streven naar een overschrijding van de klassieke thema's van Vergilius en Seneca, door met grote standvastigheid het schemerlicht van schepping, zondeval en verlossing, van vergankelijkheid, zondebesef en wedergeboorte te laten schijnen over personages en gebeurtenissen, bij dit alles sterk beïnvloed door Franse, protestantse dichters als Du Bartas en Garnier. Het manifesteert zich dus in een literatuur voor Nederland-ná-de-brandstapels, een literatuur die een commercieel succes was voor de eerste uitgevers van Vondel. En zo ontstond een nieuwe literatuur, dankbaar begroet door een bevrijd publiek, een nieuwe, Nederlandse literatuur met internationale oriëntatie en Doperse inspiratie.

Maar de eerste die hiermee al spoedig geen genoegen meer nam, was Vondel zelf. Verkenning van de Klassieken via alleen maar vertalingen kon hem steeds minder bevredigen, terwijl de Doperse, stille gelatenheid alléén hem ook niet langer een archimedisch steunpunt leek te bieden.

Mijn tweede paneel is in aantocht. Want wat was er gebeurd?

Tweede paneel

Zoals elke radikale ommekeer in een mensenleven ook vandaag zelfs voor de persoon in kwestie steeds open plekken vertoont en raadselachtige paden die men niet kan retraceren, zo kan ook de ommezwaaï van Vondel niet uitputtend verklaard worden. Des te meer niet

daar de liberalisering van het Nederlandse Doperdom zich pas enkele decennia later voltrok.

Vast staat dat Vondel rond 1620 ging leiden aan melancholie, lusteloosheid, gevoelens van achterdocht, levensmoeheid, toen en nu een ziektebeeld waarvoor wetenschappers en kunstenaars zich bijzonder moeten hoeden. Noem het verlies van zin en inspiratie, met de psychosomatische nevenverschijnselen. Als deze ziekte iemand overvalt is het nog steeds de beste remedie om na een adempauze terug te keren naar de bronnen en van daaruit op tocht te gaan naar nieuwe oevers en nieuwe einders voor de geest. Dat is precies wat Vondel deed. Zijn nieuwe, zo men wil tweede horizon zou men het middaguur van de Renaissance kunnen noemen, als de zon in het centrum staat en schaduwen onmogelijk maakt. Wat wil dit alles in concreto zeggen? Ik denk nog steeds aan Goethe en beperk mij tot het aanduiden van krachtlijnen. Het verging Vondel zoals Schelling in 1809 schreef over "das Wesen der menschlichen Freiheit": "Er steht am Scheidepunkt; was er auch wählt, es wird seine Tat sein; aber er kann nicht in der Unentschiedenheit bleiben." Dat is nog steeds een goed woord. En het geldt onverkort voor Vondel na 1620.

Waarvoor kiest hij?

Hij kiest voor de persoonlijke studie van het Latijn - dat zou leiden tot een Großes Latinum met onderscheiding - en voor de studie van de humanistische wetenschappen uit de traditie van Erasmus en anderen. Dopers en Erasmusiaans: dat zijn tot op vandaag goede trefwoorden om een gesprek te beginnen over allerlei facetten van de Nederlandse beschaving. Vondel wordt een cultuurmens, en dat betekende ook toen: vrijheid in gebondenheid. Deze vrijheid is: deelnemen aan de Europese beschaving, zonder daarbij een slaaf van Rome of Athene te worden; humanistische aandacht voor de materie, de dingen, de wervelende geschiedenis, de andere kunsten, zonder de gevangene te worden van het incidentele; vastheid in de beginselen, maar zonder fanatisme; dorst naar kennis: in principe onbeperkt maar de facto altijd beperkt; en tenslotte de behoefte om voor alles wat hij in Amsterdam en elders ziet een eigen Nederlands woord te hebben, de behoefte om de hele wereld te benoemen. En wij weten het: in het Amsterdam van die dagen was veel te zien, de hele wereld in een Amsterdamse omgeving.

Wat overigens Amsterdam betreft: Vondel kiest in die jaren ook, moedig en zeer riskant, partij voor de economische, politieke, culturele toekomst van de stad en van de Nederlandse beschaving van de 17de eeuw, door als pamflettist, lyricus en dramaturg de zijde te kiezen van de welstellende, liberale, kreative, maar bedreigde, burgerlijke elite. Een keuze met gevolgen.

De Doperse dichter: daarvan konden in de vroege 17e eeuw nog de meesten houden. Zodra Vondel evenwel op de Doperse ondertoon een humanistische en renaissancistische partituur ging enten, werd hij een

steen des aanstoets: niemand kon voortaan in de Unentschiedenheit blijven. En zo is ook mijn overtuiging dat Vondel, door aldus te handelen, een van zijn waardigste, waardevolste en in cultuurhistorisch opzicht moedigste beslissingen heeft getroffen misschien tot op vandaag niet onomstreden. Maar - ik zei het reeds - men kan niet in de Unentschiedenheit blijven.

Vondel koos verder voor het verlaten van de stille, Doperse omgeving. Hij sloot zich aan bij zowat al wat naam en faam en gewicht had in het culturele leven van die jaren: Hugo de Groot, Willem Jansz. Blaeu, Laurens Reael, Roemer Visscher, Caspar Barlaeus, Gerard Vossius, Leonardus Marius. De galerij is imposant, en zij is geheel onvolledig. Eén enkele heeft hij bestreden: Spinoza, één enkele doodgezwegen - zonder succes -: Rembrandt. Jan en Annie Romein hebben dit een teken van culturele rijkdom genoemd: de drie grootsten van de Gouden Eeuw - Vondel, Spinoza, Rembrandt - bouwden ieder hun eigen imperium op. De toekomst kan niet in één hand liggen.

Vondel koos tenslotte ook nog voor de heroïsche stijl. Deze werd dit jaar nog zo omschreven: "Verhalend, beeldrijk, vol mythologie en uitgesponnen vergelijkingen, geschraagd door stijlfiguren en klank-effecten, en gedragen door het majestueuze ritme van zijn alexandrijnen ... Niemand dan Vondel beschikte in die tijd over zo'n meesterschap om dit soort verzen te schrijven." Zijn gedicht 'De Rynstroom', de kroon van zijn wereldlijke lyriek, die u in Duitse vertaling aantreft in de catalogus, is hiervan een geheel overtuigend voorbeeld. Het is een gedicht dat standhoudt naast het beste van wat Goethe en Hölderlin over de Rijn geschreven hebben. Wie Vondel - zoals vaak gebeurt - aanvalt op zijn stijl, is geen lezer van Goethe en Hölderlin. Met dit m.i. goede argument kan men een deel van de kritiek op Vondel demaskeren. Maar ik ben nog niet aan mijn besluit toe. Ik ben u nog mijn derde paneel verschuldigd.

Derde paneel

Dit derde en laatste paneel van mijn Vondeltriptiek betreft zijn katholieke periode: 1641-1669, de periode van de laatste bedding en van het doodsbod.

Het is - achteraf beschouwd - geen toeval dat Vondel in de jaren die onmiddellijk voorafgingen aan 1641 twee drama's schreef, waarin hij beurtelings Amsterdam en Keulen een eigen drama schonk. In 1637 schreef hij voor de opening van de nieuwe Amsterdamse Schouwburg aan de Keizersgracht zijn 'Gysbrecht van Aemstel', het stuk dat zijn faam als tragedieschrijver voor de komende eeuwen zou vestigen. Ook reeds Hugo de Groot noemde dit werk onsterfelijk. Dat was het woord van een vriend, maar het staat niet alleen. In 1639 volgde 'Maagden', waarin

hij de geschiedenis van Ursula, zo nauw verbonden met zijn geboortestad Keulen, dramatiseerde.

Ik zei: het was geen toeval. Want na deze renaissancistische confrontatie met de steden van zijn kinderjaren en van zijn roem, heroriënteert Vondel zich nog eens. Het wordt een veelzijdige tocht naar de Griekse tragedie, het Katholicisme en de Barok; een wending die hem zou voeren naar zijn rijkste werken, zowel van zijn drama's - met als hoogtepunt de 'Lucifer' uit 1654 -, als van zijn epische poëzie.

Maar het werd tevens een tocht, die hem onderweg en vooral naar het einde toe vereenzaming, aanvallen en ellende zou brengen. Een en ander hier te verklaren zou veel tijd vergen. Laat ik mij tot het volgende beperken. Voor hoogabstracte, barokke bespiegelingen over het katholieke geloof stond het publiek in de Republiek al met al niet te dringen. Voor Barok was er in het vlakke land van de Dopers en Erasmus geen plaats. En veel oud zeer bij Calvinisten en kunstbroeders van geringer allooi lag al lang te smeulen. Daar kwam nog bij dat het revolutionaire elan van de Nederlandse burgerij zich klaarmaakte om de oogst binnen te halen in de Pruikentijd. Zeker het waren ook jaren van huldiging en erkenning, in Denemarken en Duitsland b.v., maar de kunstenaar leek zijn publiek achter zich gelaten te hebben, juist in zijn beste, meest creatieve periode, die evenwel ook een periode werd van groot, persoonlijk leed. De dichter van de gelatenheid en de redelijkheid had deze deugden nu zelf meer dan ooit nodig.

Ik wil niet onvermeld laten dat Vondel helemaal aan het eind van zijn leven nog het drama 'Zungchin' schrijft, waarin de Keulenaar Adam Schall von Bell een der protagonisten is, en waarin Vondel - volgens de laatste interpretatie - de moderne dramaturgie aankondigt, door de angst zeer sterk op de voorgrond te plaatsen.

Dat was het, Dames en Heren, wat ik selecterend en mij voortdurend beperkend wilde zeggen over de dichter wiens 400ste geboortedag wij vandaag herdenken met de opening van deze tentoonstelling. Ik hoop dat het duidelijk geworden is, dat wij de herdenkingen van 1887 en 1937 niet behoeven om ons vandaag te legitimeren. Vondel is een juweel, een juweel van de Rijnmetropool, en dat zal hij altijd blijven. Ik weet niet of ik het jaar 2037 nog haal - ik zou dan ouder moeten worden dan Vondel zelf -, maar ik denk dat Keulen ook dán Vondel zal herdenken.

Vondel. Over der Keulse Vondel heb ik zo goed als niets gezegd, ik bedoel Vondel als dichter over Keulen. In de kleine catalogus heb ik hem evenwel beschreven als de Amsterdammer met de Keulse moeder-vlek. Een deel van zijn lyriek over Keulen staat daarbij centraal. Ik heb gedacht, dat ik u vandaag een breder kader voor deze tentoonstelling schuldig was, een kader dat overigens op velerlei wijze opduikt in de exponaten zelf.

En daarom pak ik nu tot besluit de vraag aan, die ik in het begin gesteld heb: behoort de Prins der Nederlandse Letteren ook tot de Europese, literaire adel? Een boeiende vraag, een riskante vraag, maar een noodzakelijke vraag. En ik bied u drie aanzetten tot een antwoord aan.

a. Ik wil niet de vraag stellen, of Vondel Europees niveau heeft. Niveau is primair een term uit de natuurwetenschappen. Als ik deze wetenschappen deze vraag evenwel zou voorleggen, dan zou hun algehele machteloosheid terzake blijken, bij gebrek aan een doeltreffend meet-instrument. Op hun beurt moeten de geesteswetenschappen geen vragen beantwoorden die tot het domein van de natuurwetenschappen behoren. Dat weer wil geenszins zeggen dat beide soorten van wetenschap elkaar niet nodig hebben. Ik vind dat Prof. Marquard gelijk heeft: "Je moderner die moderne Welt wird, desto unvermeidlicher werden die Geisteswissenschaften." En dat brengt mij tot mijn tweede aanzet.

b. Het zal steeds de taak van de geesteswetenschappen, in casu de neerlandistiek blijven om te betogen, te argumenteren en aan te tonen dat Vondel tot de Europese cultuur behoort, en dat een ontkenning daarvan een ontkenning van de cultuur van het Avondland is. Net zo min als men Spinoza mag degraderen omwille van Vondel, mag men Vondel degraderen omwille van Shakespeare. Dat klinkt als een regelrechte provocatie. En ik hoor mijn tegenstanders zeggen: daar is nu eindelijk toch de pathos. Maar laat ik nu reeds, ter voorbereiding van mijn derde aanzet dit zeggen: de cultuur van het Avondland is rijk en pluralistisch, veelsoortig en niet fanatiek, metafysisch en post-modern.

c. Dat de nachtzijde van het leven ontbreekt in het oeuvre van Vondel, dat zijn vrouwengestalten Dopers, gelaten, soms zelfs heilig zijn, dat alles is behoorlijk juist. Zo is het. Maar pleit dat tegen Vondel? In dergelijke debatten wordt welhaast nooit opgemerkt dat de nachtzijde van het leven wel degelijk aanwezig was in de bronnen en in het privé-leven van Vondel. Ik acht dit ongemeen belangrijk. Zijn overwinning op deze chaos werd mogelijk door zijn synthese van humanisme en geloof. Daarom, en op grond van zijn vormmeesterschap, behoort hij tot de erflaters van onze beschaving. Er is dit jaar over Vondel geschreven: "Zijn waarheden zijn mijn waarheden niet meer." Dat kan zo zijn, maar dat had ook een citaat uit de 17de eeuw kunnen zijn. En iedereen mag dat ook zeggen. Want de verdraagzaamheid en de vrijheid, de redelijkheid en de innerlijkheid, vooral ook de gedoseerde maat van dit alles: dat is de erfenis van Vondel. Dat is Europees. En als het dat niet zou zijn, dan zou ik durven wensen: moge het dat wel dra worden, in vrijheid uiteraard.

Vondel herdenken verplicht ons tot nadenken over onszelf. Moge dit tijdens dit Vondeljaar en naar aanleiding van deze 400ste geboortedag in vrijheid en redelijkheid gebeuren, ook bij ons in Keulen, en mede op grond van dit initiatief van het Kölnisches Stadtmuseum.

JOOST VAN DEN VONDEL

K E U L E N .

PATRIUM SERVAVIT HONOREM.

A Ertbischoplijke stoel, de voorste Keurvorstin
Van dry, juweel des Rijns, van 't Rijk en's Keizers steden,
Geboortestadt en eer van d'oude Keizerin,
Uw stichtster na Agrip, hoe vroom hebt gy gestreden
Voor't kruislam, sedert uw Matern, Sint Peters handt,
U rukte van Teutaets en Hesus woutaltaeren;
Getrouwe dochter van de Roomsche kerk, gy spant
De kroon in Heiligdom en Godtsdienst te bewaeren.
Uw kerken, in getal, op't jaerlijx daghtal slaen.
Men ziet de zon van Rome in Keulens hal vemaen.